

OSMANLI MODERNLEŞME DÖNEMİNDE MUŞ MÜLKİ RÜŞDİYE MEKTEBİ

Muş Rusdiye School in The Ottoman Modernization Period

Doktora Mehmet Emin GENLİ

Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mardin, Türkiye. m.emingenli@hotmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received
11.10.2023

Kabul/Accepted
26.03.2024

Sayfa/ Page
52-69

Öz

Tanzimat Dönemi ile birlikte üzerinde en çok durulan ve düzenlenmeye çalışılan konulardan biri eğitim olmuştur. İlkokul düzeyinde bulunan sıbyan okulları ile üst düzey eğitim kurumları olan askeri okullar arasında bulunan boşluk, eğitim sisteminde ciddi sorunlara yol açmıştır. Bu boşluğun kapatılması için üst düzey eğitim kurumu olan askeri okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla ortaöğretim düzeyinde rüşdiyeler açılmıştır. 1870 yılı itibarıyla taşrada rüşdiyelerin açılması çalışmalarını hızlanmış ve bunun neticesinde vilayet, sancak ve kazalarda pek çok rüşdiye açılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun diğer vilayet, sancak ve kazalarında olduğu gibi Muş Sancağında da 1870 yılında bir rüşdiye mektebi açılmıştır. 1910 yılına kadar varlığını devam ettirebilen Muş Rüşdiye Mektebi, Maarif Nezaretinin almış olduğu kararla idadi mektebine dönüştürülmüştür. Bununla birlikte 1910 yılından itibaren Muş Sancağının Malazgird, Bulanık, Varto ve Sason kazalarında birer rüşdiye mektebi açılmıştır.

Bu makalede, Muş Rüşdiye Mektebinin açılış tarihi, mektep personeli (Birinci Muallim, İkinci Muallim, Üçüncü Muallim, Yazı Muallimi ve Hademe), öğrencileri, okutulan dersler, eğitim ve öğretim durumları ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Bu makalenin hazırlanmasında; Devlet, Maarif ve Vilayet Salnameleri, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ve araştırma eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Muş, Eğitim, Rüşdiye, Ortaokul.

Abstract

Education was one of the most emphasized and regulated issues during the Tanzimat Period. The gap between the primary school level sıbyan schools and military schools, which were higher level educational institutions, caused serious problems in the education system. In order to close this gap, secondary schools were opened in order to train students for military schools, which were high-level educational institutions. As of 1870, efforts to open rüşdiyas in the provinces accelerated and as a result, many rüşdiyas were opened in provinces, sanjaks and kazas.

As in other provinces, sanjaks and accidents of the Ottoman Empire, a rüşdiye school was opened in 1870 in the Sanjak of Muş. Until 1910, the Muş Rüşdiye School, which continued its existence until 1910, was transformed into an idadi school with the decision taken by the Ministry Of Education. However, since 1910, one rüşdiye school each was opened in Malazgird, Bulanık, Varto and Sason towns of Muş Sanjak.

In this article, the opening date of Muş Rüşdiye Mektebi, the school staff (First Instructor, Second Instructor, Third Instructor, Writing Instructor and Janitor), students, courses taught, education and training conditions are examined in detail.

In the preparation of this article; State, Education and Provincial Salnamas, Prime Ministry Ottoman Archive documents and research works were utilized.

Keywords: Ottoman, Muş, Education, Rusdiye, Secondary School.

Atıf/Citation: Genli, M. E. (2024). Osmanlı modernleşme döneminde muş mülki rüşdiye mektebi. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 9(17), 52-69.

Giriş

Geçmiş milattan önceye dayanan, tarih boyunca farklı uygarlıkların hâkimiyeti altında kalan ve farklı isimlerle anılan Muş, 16. yüzyılda Osmanlı Devletinin hâkimiyet alanına dahil olmuştur. Dahil olduğu süre içerisinde farklı vilayetlere bağlanmış olan Muş Sancağı, 19. yüzyılın son çeyreğinde Bitlis Vilayetine bağlanmış ve Cumhuriyet'e kadar bu durumunu korumuştur (Sayılan, 2007, s. 105).

Osmanlı Devletinin temel eğitim kurumları olan medrese ve sıbyan mektepleri, 18. yüzyıl öncesine kadar devletin ihtiyaç duyduğu kalifiyeli kişileri yetiştirmiştir. Lakin Osmanlı Devleti'nin belirtilen tarihlerde yapmış olduğu savaşlardan alınan yenilgiler neticesinde bazı değişimler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti, Batı'nın yöntemiyle modernleşmeyi etkinleştirmek ve aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve devlet kadrolarındaki değişimi daha yetkin kılmak istemiştir. Ancak Osmanlı Devletinin ilköğretim kademesinde bulunan mektepler (sıbyan mektepleri) ile yüksek öğretim kademesinde bulunan (askeri okullar) mektepler arasındaki eğitim-öğretim seviyesi dikkate alındığında büyük farklar olduğu anlaşılınca, iki okul arasında bir köprü görevi görececek olan ve adına "rüşdiye" denilen yeni bir okul oluşturulmuştur (Akyüz, 1999, s. 129).

II. Mahmud döneminde rüşdiye olarak adlandırılan okulların açılması için çalışmalar başlamış olup, bu dönemde Meclis-i Umur-ı Nafiaya rapor hazırlamak üzere talimat verilmiştir (Öztürk, 2008, s. 300). 1839 yılında Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından bu amaçla rapor hazırlanmış ve bu raporla birlikte rüşdiye isimli okulların açılması planlanmış ancak rüşdiye mektepleri planlandığı gibi açılmamıştır (Önder, 2012, 131). Planlanan bu okulların yerine devlete nitelikli personel yetiştirmek adına 1839'da Sultan Ahmet Camii'nde "Mekteb-i Maarif-i Adliye" isminde yeni bir okul açılmıştır (Altınova Şahin, 2018, s. 23-27).

Rüşdiye mektebi yerine açılmış olan Mekteb-i Maarif-i Adliye, devlete personel yetiştirirken modernleşmeye uzak kalmıştır. Bu durumun düzeltilmesi için, eğitim alanında reformları planlayıp rapor hazırlamak üzere 1845 yılında Meclis-i Muvakkat-ı Maarif kurulmuştur. Kurumun oluşturduğu raporlardan birinde rüşdiyeler yeniden ele alınmıştır (Demirel, 2002, s.73-74). 1847 yılında Mekâtib-i Umûmiye Müdürü, yapılan son çalışmalar kapsamında Davutpaşa'da sıbyan mekteplerinden birini rüşdiye mektebine dönüştürmüştür. Bu mektepte Hesab, Arapça, Coğrafya ve Farsça dersleri yeni usule göre tedris edilmiştir (Bilim, 1998, s.45). Davutpaşa'da açılan ilk örnekten sonra Ağa Camii, Üsküdar, Bayezid ve Tophane'de de benzer okullar açılmıştır (Yıldız, 2016, s. 52).

1869 Maarif Nizamnamesi ile birlikte rüşdiyeler için düzen oturmaya başlamıştır. Özellikle 1880 yılından sonra nizamnamenin eğitim alanına getirmiş olduğu yenilikler ve mekteplerin açılma usullerinin belirlenmiş olması üzerine Dersaadet dışında rüşdiyelerin açılması hız kazanmıştır. Ayrıca öğretim süresi ve okutulacak ders müfredatlarında da modern eğitim seviyesi yakalanmaya çalışılmıştır (Akyüz, 1999, s. 151-153). Erkek rüşdiye mekteplerinde eğitim süresi 4 yıl olarak düzenlenmiş ve okutulacak dersler şu şekilde açıklanmıştır: Ulum-u Diniye, Lisan-ı Osmani, İmla ve İnşa, (Tertib-i Cedit Üzere) Arapça ve Farsça, Defter Tutma Usulü, Tersim-i Hutüt, Hesab, Hendese, Genel Tarih, Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Jimnastik ve okulun bulunduğu yerde en çok kullanılan lisan dersleridir. (Demirel, 2002, s. 51-53)

1. MUŞ RÜŞDİYE MEKTEBİ

Eğitim, Osmanlı'nın modernleşme ile birlikte yoğun çabaların sarf edildiği önemli konulardan biri olmuştur. Eğitimin modernleştirilmesi çalışmaları içerisinde ilk teşebbüs rüşdiyelerin açılması olmuştur. Aslında ibtidai mektepleri açılmadan rüşdiye mekteplerinin açılması, bir nevi işin ortasından başlanması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devletinin diğer vilayet ve kazalarında olduğu gibi Muş Sancağında da bu durum okulun eğitim ve öğretimde ilerlemesine sekte vuran durumlardan biridir. Bu doğrultuda Muş Sancağında ibtidai mekteplerinden önce ortaöğretim derecesinde olan rüşdiye mektebi 1870 yılında açılmıştır (Yıldız, 2018, s. 1031). Fakat Muş'ta 1870 gibi erken bir tarihte rüşdiye mektebi açılması rağmen Muş Sancağına bağlı olan Sason, Varto, Malazgirt ve Bulanık kazalarında 1910 yılına kadar ortaöğretim düzeyinde bir okul açılmadığı tespit edilmiştir (BOA. DH. İD, No. 26, Gömlek No. 17). Çevreleriyle kıyaslandığında nüfus ve gelişmişlik yönünden geride kalmış olan Sason, Varto, Malazgirt ve Bulanık kazalarının, eğitim yönüyle bakıldığında da geride kaldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle nüfus ve gelişmişlik ile eğitimin doğru orantıda olduğu söylenebilir.

1.1. Muş Mülki Rüşdiye Mektebinin Tarihçesi

Çalışmamızın konusu olan Muş Mülki Rüşdiye Mektebi, modern bir eğitim ve öğretim kurumu olarak bölgenin gelişmesine katkı sağlamıştır. Anadolu'nun ücra yerlerinden biri olan Muş, Dersaadete uzak olmasından dolayı Osmanlı eğitim tarih alan yazımına katkı sağlamanın yanında, eğitim alanında ilginç verileri de göz önüne sermektedir. Burada rüşdiye mektebinin açılmasındaki en büyük etkenlerden biri bölgenin etkin ve dini unsurları olduğunu söyleyebiliriz. Zira bahsedilen bölge, Ermenilerin varlığından dolayı yabancı devletlerin odak noktası olmuştur. Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin etkisini kırmak adına burada bir rüşdiye mektebinin kurulmasına onay vermiştir. Bu kapsamda taşrada modern anlamda okulların açılması ile birlikte Muş'ta da bir rüşdiye mektebi açılması için girişimlerde bulunulmuştur. Bu kapsamda, 1862 yılında Muş kaymakamı bir rüşdiye mektebinin açılması için çalışmalara başlamış olup, aynı yılda Bitlis merkez sancağına yönelik yazmış olduğu yazıda, masrafları ahali tarafından karşılanmak üzere bir rüşdiye inşa etmek için izin istemiştir (BOA. MVL, No. 640, Gömlek No. 38). Ancak arşiv araştırmalarında belirtilen tarihlerde Muş'ta bir rüşdiye mektebinin açıldığına dair bir veriye ulaşılamamıştır. Bu nedenle Muş kaymakamının girişimlerinin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Muş kaymakamının girişimleri başarısız olmasına rağmen eğitimin gelişmesi adına ortaya koyduğu çaba takdire şayandır.

Muş Rüşdiye Mektebinin eğitim öğretime başladığı tarihle ilgili net bilgi elde edeceğimiz iki kaynak bulunmaktadır. Bunlardan biri Devlet Salnameleri iken diğeri Maarif Salnameleridir. Ancak bu iki resmi kaynaktan bulunan bilgiler de çoğu zaman birbiriyle uyuşmamaktadır (BOA. MF. İBT, No. 441, Gömlek No. 18). Bu kaynaklar temele alınarak yapılan incelemede; 1901-1902 yılına ait maarif salnamelerine göre Muş Rüşdiye Mektebi 1870/1871 yılında açıldığı açıklanmıştır (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye H. 1318/1900, s. 1172-1173; H. 1319/1901, s. 460-461). Ancak Maarif Salnameleri incelenmeye devam edildiğinde, Maarif Salnameleri kayıtlarında bulunan bilgilerin de birbirleriyle uyuşmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1904 Maarif Salnamesi kayıtlarında mektebin açılış tarihi 1880/1881 olarak açıklanmıştır (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye H. 1321/1903, s. 400). Ancak mektebin açılış tarihi bu şekilde açıklanmış ise de bunun sehven yazıldığı arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır. 1871 yılına ait devlet salnamesi kayıtlarında ise Muş Rüşdiyesine ait kayıtlar tespit edilememiştir (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye H. 1288/1871, s. 146). Salnamelerin bir yıl önceki bilgileri yayınladığı düşünülürse mektebin 1870 yılında açıldığı söylenebilir.

Ahalinin yardımları ile inşa edilen Muş Rüşdiye Mektebi, iki kat olarak inşa edilmiştir (BOA. MF. MKT, No. 1010, Gömlek No. 30). Mektep binasının alt katında bulunan toplam 11 dükkân oduncu, semerci, berber, bakkal ve eczane olarak kiraya verilirken mektebin üst katında iki muallim odası, salon, dershane ve abdesthane olmak üzere toplam 5 bölüm bulunmaktadır (BOA. MF. MKT, No. 597, Gömlek No. 10). Mektebin altına inşa edilmiş olan dükkânlar mektebe gelir sağlamaktadır. Rüşdiye mektebinin altına dükkân inşa edilmesinin eğitim adına bazı faydaları olduğu söylenebilir. Nitekim mali açıdan merkeze olan bağımlılığı azaltma ve merkeze karşı biraz olsun inisiyatif alabilme rahatlığı verdiği açıktır. Çünkü buradan gelen gelirlerle muallimlerin maaşları karşılanabilir, bevvab maaşı verilebilir ve okulun sair masrafları karşılanabilmektedir. Devletin içinde bulunduğu finansal sıkıntılar göz önüne alındığında bu durumun bir okul için hayati önem taşıdığı söylenebilir.

Ancak bu açılmış olan dükkânların maarif namına kullanılmadığı mektep muallimi Hacı Tevfik Efendi'nin 29 Ekim 1901 tarihinde yazmış olduğu rapordan anlaşılmaktadır. Raporda; Her ne kadar rüşdiye binası altında inşa edilmiş olan bu dükkânların kullanımını maarife ait olsa da, bu dükkânlar bazı şahıslar tarafından resmi belgeleri olmadan kullanıldığı açıklanmıştır. Raporun devamında Hacı Tevfik Efendi, söz konusu dükkânların bu şahıslardan alınarak tekrardan maarif adına kullanılması için girişimlerde bulunulması gerektiğini de dile getirmiştir (BOA. MF. MKT, No. 597, Gömlek No. 10). Yine 1907 yılında, mezkur dükkânlar, maarif dışında Belediye tarafından kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir (BOA. MF. MKT, No. 1010, Gömlek No. 30). Rapordan ve diğer arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere, maarif namına inşa edilmiş olan dükkânların maarif dışında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1870 yılında açıldığı tespit edilen Muş Rüşdiye Mektebi binası zamanla ihtiyaca cevap veremez hale gelmiştir. 1902 yılına gelindiğinde mektep binasının tamirata ihtiyacı olmuştur. Okul binasının tamiratına dair ilk yazışmalar Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından yapılmaya başlanmıştır. Bu amaçla

binanın tamiratı için düzenlenmiş olan keşif evrakları Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Ancak Maarif Nezareti keşif evraklarında eksiklikler tespit etmiş ve bu eksikliklerin giderilmesi için keşif evraklarını iade etmiştir (BOA. MF. MKT, No. 671, Gömlek No. 81). Bunun üzerine Bitlis Maarif Müdürlüğü keşif evraklarındaki eksiklikleri gidermiş ve inşaat mevsimi geçmeden bir an evvel tamirata izin verilmesini talep etmiştir (BOA. MF. MKT, No. 672, Gömlek No. 9; BOA. MF. MKT, No. 754, Gömlek No. 3). Son düzenlenen keşif evraklarına göre Maarif Nezareti, mektep binasının tamir edilmesi için 1.071 kuruş gönderilmesini kabul etmiştir (BOA. MF. MKT, No. 754, Gömlek No. 3). Ancak Bitlis Maarif Müdürlüğü, Maarif Nezareti tarafından gönderilmiş olan 1071 kuruşun tamirat için yeterli olmayacağını, yapılan keşfe göre yaklaşık 3.100 kuruşun tamirat için yeterli olacağını ve bu nedenle belirtilen miktarın gönderilmesini talep etmiştir. Son gönderilen yazıya istinaden Maarif Nezareti, Bitlis Maarif Müdürlüğünün talebini kabul etmiş ve 3.100 kuruşu göndermiştir (BOA. MF. MKT, No. 809, Gömlek No. 16).

1.2. Mektebin Eğitim Kadrosu

Açıldığı zaman İkinci Muallim (muallim-i sani) ile eğitim-öğretime başlayan Muş Rüşdiyesi, mektep gelişimine bağlı olarak, Birinci Muallim (muallim-i evvel), İkinci Muallim (muallim-i sani), Üçüncü Muallim, (muallim-i salis) ve Yazı Öğretmeni (hüs-n-i hat) tarafından idare edilmiştir. Mektep ilk kurulduğundan 1893 yılına kadar ikinci muallim ile idare edilmiştir. İbtidai mekteplerinin açılması ile birlikte rüşdiye mektebinin öğrenci sayısı da artmaya başlayınca 1893 yılına gelindiğinde birinci muallim olarak Zileli Mustafa Sırrı Efendi tayin edilmiştir. Ancak birinci muallimin maaşının ödenmesi için Siird Rüşdiye Mektebi ve Muş Rüşdiye Mektebinin ikinci muallimlikleri kaldırılarak, bu muallimliklerin maaşı Mustafa Sırrı Efendi'ye verilmiştir (BOA. MF. MKT, No. 168, Gömlek No. 77). 1895 yılına gelindiğinde Muş Rüşdiye Mektebinin derecesi yükseltilerek ikinci derecede bulunan rüşdiyeler arasına alınmış ve birinci muallim kadrosu için 550 kuruş maaş belirlenmiştir (BOA. MF. MKT, No. 349, Gömlek No. 21). Buradan da anlaşıldığı üzere, finansal açıdan zayıflık, Osmanlı modern eğitimi için en önemli sorunun başında geldiği söylenebilir. Eğitim alanında yapılan reformun başarıya ulaşması için birincil öncelik olarak finansal açıdan sağlam gelir kaynaklarının olmasına bağlı olduğu açıktır. Osmanlı Devleti, eğitime yeterli miktarda para aktaramadığından farklı yerlerde bulunan muallimlikleri kapatarak buradan elde edilen geliri başka bir yere aktararak çözmeye çalıştığı görülmektedir.

Nitekim daha sonraki yazışmalarda bu durumun doğru bir uygulama olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü 1893 yılında mektebe bir birinci muallim tayin edilmesi için mektebin ikinci muallimliği kaldırılmış ise de 1896 yılında mektebin talebe sayısı artmış ve bu talebelerin yalnızca birinci muallim ile idare edilmesi zor olduğundan rüşdiye programının daha sağlıklı bir şekilde uygulanması adına Muş Mutasarrıflığı tarafından Maarif Nezaretine yazılan yazı ile bir ikinci muallimin tayin edilmesi talep edilmiştir. Birinci muallimin tayin edilmesi için kapatılmış olan ikinci muallimlik öğrenci sayısının artmasına bağlı olarak yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır. Neticede gönderilmiş olan yazıyı değerlendiren Rüşdiye İdaresi, 200 kuruş maaşla bir ikinci öğretmenin tayin edilmesini uygun bulmuştur. Seçilecek olan muallimin imtihan evraklarının onaylanması için Maarif Nezaretine gönderilmesi istenmiştir (BOA. MF. MKT, No. 308, Gömlek No. 34).

Muş Rüşdiye Mektebinin mevcut öğrenci sayısı artmaya devam edince birinci muallim ve İkinci muallimin dışında bir üçüncü öğretmene ihtiyaç olmuştur. Zamanla gelişen ve büyüyen mektebin ihtiyacını karşılamak adına Muş İdare Meclisi tarafından Maarif Nezaretine yazılan yazı ile mevcut durum dile getirilmiştir. Yazıda, Muş Rüşdiye Mektebinin 4 sınıftan ibaret olduğunu, mevcut talebesinin 90'ı aştığını, her sınıfın günde 3 ders gördüğünü, birinci muallim ve ikinci muallimin bütün çabasına rağmen talebelerin ve derslerin çok olmasından kaynaklı istenilen şekilde eğitim-öğretim yapılamadığı açıklanmıştır. Yazının devamında padişahın iradesi ile rüşdiye mekteplerinde ibtidai muallimleri için birer sınıf açılacağı açıklanmıştır. Bu nedenlerle eğitimin ve öğretimin hakkıyla yapılarak daha da ilerlemesi için üçüncü muallime ihtiyaç olduğu açıklanmış olup, taleplerinin kabul edilerek üçüncü muallimin mektepte görevlendirilmesi istenmiştir (BOA. MF. MKT, No. 491, Gömlek No. 47).

Daha önce yukarıda ifade edildiği gibi Muş Rüşdiye Mektebine birinci muallim tayin edilmesi için Siird Rüşdiye Mektebinin ikinci muallimliği kaldırılmıştı. Yine Muş Rüşdiye Mektebine üçüncü muallimin tayin edilmesi için bu defa da Bitlis Rüşdiye Mektebinin üçüncü muallimliği kaldırılmıştır. Bu yanlış

uygulamanın ilerleyen yıllara rağmen uygulanmaya devam ettiğini görmekteyiz. Kapatılan ikinci muallimlik tahsisatı Muş Rüşdiye Mektebine nakledilmiş ve 150 kuruş maaşla üçüncü muallimin tayin edilmesi Meclis-i Kebir-i Maarifçe uygun görülmüştür (BOA. MF. MKT, No. 491, Gömlek No. 47). Rüşdiye İdaresinin bu şekilde davranmasının en büyük nedeninin halen devam eden finansal sorunlar olduğu söylenebilir.

Mektep ilk açıldığı yıllarda ikinci muallim ile idare edilmekte olup, bu tarihteki muallimi ise Hacı Tayyip Efendi olarak açıklanmıştır (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanıyye H. 1288/1871, s. 146; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288/1871, s.134). 1872 yılında Tayyip Efendi istifa edince yerine Abdurrahman Efendi tayin edilmiştir. Abdurrahman Efendi'nin evrakları onaylanmak üzere Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Maarif Nezareti tarafından bu durum uygun görülmüş ve Abdurrahman Efendi'nin muallimliği onaylanmıştır (BOA. MF. MKT, No. 3, Gömlek No. 77). 1888 yılına gelindiğinde mektebin ikinci muallimliğini Mehmet Efendi yerine getirmektedir (Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 249). 1892 yılında ise mektep ikinci muallimliğini Mehmet Zeki Efendi yerine getirirken 1893 yılında mektebin ikinci muallimlik kadrosu kaldırılınca (BOA. MF. MKT, No. 168, Gömlek No. 77) Mehmet Zeki Efendi'nin görevine son verilmiştir (BOA. MF. MKT, No. 173, Gömlek No. 1).

Yukarıda izah edildiği gibi mektebin öğrenci sayısı artış gösterince mektebe ikinci muallimlik kadrosu yeniden ihdas edilmiş ve 1898 yılında mektebin ikinci muallimlik kadrosunda Kamil Efendi'nin tayin olduğu görülmüştür (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye H. 1316/1898, s. 948; Salname-i Vilayet-i Bitlis H. 1316/1898, s. 187). İlim ve fazilet sahibi olan Kamil Efendi, kendisine verilmiş olan eğitim ve öğretim işlerinde olağanüstü bir çaba sergilediği açıklanmıştır. Bu çabayı gören Bitlis Vilayet İdaresi, Kamil Efendi'nin göstermiş olduğu çabalar ve eğitim-öğretim için harcayacağı çabayı daha da artırmak amacıyla üçüncü rütbeden bir kıta mecidi nişanı verilmesini talep etmiştir (BOA. MF. MKT, No. 413, Gömlek No. 61). Ancak arşiv kayıtlarında Kamil Efendi'nin 1901 yılında istifa ettiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Kamil Efendi'nin yerine ikinci muallimliğe Süfla İbtidai Mektebi muallimi Yakup Efendi seçilmiştir. Yakup Efendi, 25 Nisan 1900 tarihinde görevinin başında olmuştur (BOA. MF. MKT, No. 584, Gömlek No. 33). Ancak 1906 yılında Yakup Efendi'nin ikinci muallimlik görevinin yanında kasabada asaleten imamlık görevini de yürüttüğünü ve bir süredir bu iki işi beraber yaptığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine dönemin birinci muallimi olan Mahmut Kamil Efendi, kendisini uyarış ve muallimlik görevi dışında hiçbir asli görevi yapamayacağını ve bunun kabul edilemeyeceğini kendisine bildirmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti, bu durumun tahkik edilerek sonucunun kendilerine bildirilmesini istemiştir (BOA. MF. MKT, No. 964, Gömlek No. 73).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Muş Rüşdiyesi ilk açıldığı yıllardan 1893 yılına kadar ikinci muallimlik ile idare edilen mekteplerden biri olmuştur. Ancak talebe sayısının artışına bağlı olarak mektebe 1893 yılından itibaren birinci muallimlik ihdas edilmiştir (BOA. MF. MKT, No. 329, Gömlek No. 11). Fakat hemen bir birinci muallim bulunamadığı için bu görevi vekâleten Aziz Efendi yerine getirmiştir (BOA. MF. MKT, No. 173, Gömlek No. 1). Yapılan incelemede Osmanlı modern eğitimi için finans sorunundan sonra ikinci en önemli sorunun öğretmen bulma meselesi olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle çoğu zaman paradoksal bir biçimde geleneksel eğitim almış olan kişiler vekil öğretmen olarak tayin edilmişlerdir. Yeni sistemle açılmış olan okullar geleneksel sisteme karşı bir alternatif olarak sunulurken, öğretmen eksikliğinden kaynaklı, yeni sisteme karşı olan medrese çıkışlı geleneksel eğitim almış hocaların yeni okullarda görevlendirilmeleri ciddi bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Neticede, mektebe ilk defa, modern eğitim almış bir öğretmen 15 Mayıs 1893 tarihinde birinci muallim olarak Mustafa Sırrı Efendi göreve başlamıştır. Mektebe birinci muallim olarak bir öğretmen atanınca vekâleten görev yapan Aziz Efendi'nin görevine son verilmiştir (BOA. MF. MKT, No. 329, Gömlek No. 11).

Darümuallimin mezunu Mustafa Sırrı Efendi birinci muallimlik görevine başladıktan sonra mektepte eğitim-öğretimde bariz bir şekilde ilerleme kaydedilmiş olduğundan Muş Mutasarrıflığının talebiyle Müderrislik Rûus-u Hümayun derecesiyle ödüllendirilmek istenmiştir. Bu durum Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Ancak Maarif Nezareti, muallimin henüz 3 yıldır görevde olması gerekçesiyle bu ödüllendirmeyi yerinde bulmamıştır (BOA. MF. MKT, No. 329, Gömlek No. 11).

Arşiv kayıtları incelendiğinde, rüşdiye mektebinde muallimlerin özlük hakları ile ilgili bazı durumların yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumlar incelendiğinde muallimlerin bu dönemlerde ne gibi sorunlarla karşılaşmış olduğu günümüze ulaşmaktadır. Nitekim Muş ile Dersaadet'in en çok karşı karşıya kaldığı konulardan biri de muallim maaşlarının azlığı olmuştur. Devlet tarafından muallime verilen maaşların azlığı, Muş ile Maarif Nezareti arasında yazılan mazbatalardan anlaşılmaktadır. 1890'lı yıllarda memurların mevcut maaşlarla geçinemediği aşağıda aktarılan arşiv kaydından da anlaşılmaktadır. Nitekim 1896 yılında Muş Mutasarrıflığı Mustafa Sırrı Efendi'nin maaşının artırılması için talepte bulunmuştur. Mustafa Sırrı Efendi'nin maaşının artırılması için yapılan talepte; Mustafa Sırrı Efendi'nin ailesini geçindirebilecek bir maaşının olmadığını, kendisinin ve ailesinin perişan olduğunu, göreve başladığından beri talebelerin eğitimini ders programına göre verdiğini, mektebi bir düzene koyduğunu gerekçesiyle maaşının 700 kuruşa çıkarılması talep edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti, mali nedenlerden dolayı Mustafa Sırrı Efendi'nin maaşına zam yapılamayacağını ancak daha sonra mali sorunların azalması veya maaş karşılığının bulunması halinde maaşının 550 kuruşa artırılacağı açıklanmıştır (BOA. MF. MKT, No. 349, Gömlek No. 21). Yine bu konuda 1888 yılında muallim-i sani Mehmed Efendi'nin bir buçuk yıldır maaşını alamadığını, maaşını almak için yaptığı girişimlerin sonuçsuz kaldığı açıklanmıştır (BOA. MF. MKT, No. 101, Gömlek No. 46). 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'da devlet memurları arasında en düşük maaşı eğitim personelinin aldığı anlaşılmaktadır. Eğitimdeki tüm modernleşme çabalarına rağmen devlet tarafından eğitime yeterli derecede kaynak ayrılmadığı, ayrıca 1890'larda muallim maaşları daha da azaltılmış ve alım güçleri daha da zayıflatılarak mağdur edilmişlerdir (Somel, 2015, s. 180-181).

1902 yılında, Bitlis Rüşdiyesi birinci muallimi Tevfik Efendi ile Muş Rüşdiyesi birinci muallimi Mustafa Sırrı Efendi becayiş talebinde bulunmuşlardır ancak becayiş talepleri Maarif Nezareti tarafından reddedilmiştir (BOA. MF. İBT, No. 119, Gömlek No. 117). Talebi reddedilen Mustafa Sırrı Efendi yeniden 12 Ağustos 1903 (30 Temmuz 1319) tarihinde Maarif Nezaretine göndermiş olduğu dilekçe ile Bitlis Rüşdiyesine tayin talebinde bulunmuştur. Bu esnada 10 Ağustos 1903 (28 Temmuz 1319) tarihinde Tevfik Efendi'nin vefat ettiği anlaşılmca Bitlis Rüşdiye Mektebi birinci muallimlik kadrosu boşaldığından Mustafa Sırrı Efendi'nin talebi kabul edilmiştir. Meclis-i Kebir-i Maarif, 26 Ekim 1903 (13 Teşrinievvel 1319) tarihli kararıyla Mustafa Sırrı Efendi'nin tayinini onaylamıştır. Mustafa Sırrı Efendi, 7 Nisan 1904 (25 Mart 1320) tarihinde Bitlis Rüşdiye Mektebinde işe başlamıştır (BOA. MF. İBT, No. 161, Gömlek No. 5).

Birinci muallim Mustafa Sırrı Efendi Bitlis Rüşdiye Mektebine tayin olmasıyla birlikte mektebin birinci muallimlik kadrosu boşalmıştır. Bunun üzerine 1904 yılında Muş Mutasarrıflığı, mektepte ikinci muallimlik görevinde bulunan Yakup Efendi'nin birinci muallim olarak tayin edilmesini Maarif Nezaretinden istemiştir. Ancak Maarif Nezareti, birinci muallimlik kadrosunun yalnızca Darümuallimin mektebinden mezun olmuş olan birine verilebileceğini açıkladıktan sonra talebi reddetmiştir. Bunun üzerine birinci muallimlik kadrosu yeniden vekâleten yürütülmeye başlanmıştır. Bitlis Vilayeti tarafından mektebe vekâleten görevlendirilen kişi ise Bitlis âlimlerinden olan Mustafa Asım Efendi olmuştur (BOA. MF. MKT, No. 762, Gömlek No. 72). Burada da geleneksel eğitim almış birinin modernleşmeye çalışılan eğitim kurumunda ders verilmesi için görevlendirildiği görülmektedir.

Vekâleten idare edilen Muş Rüşdiyesi birinci muallimliğine Mehmet (Hilmi) Efendi görevlendirilmiştir. Ancak Mehmet Efendi'nin göreve başladığı tarih bilinmemektedir. Devletin çeşitli vilayetlerinde 11 yıldan fazla görev almış olan Mehmet Efendi, Muş'un su ve havasından dolayı ailesiyle birlikte sağlık sorunları başlayınca, Sivas Vilayetinde bulunan Nıksar Rüşdiyesine tayin edilmeyi talep etmiştir. Talep üzerine Maarif Nezareti, Mehmet Efendi'nin 400 kuruş maaşla Nıksar Rüşdiye Mektebine tayin olmayı kabul etmesi halinde tayin talebinin kabul edilebileceğinin Mehmet Efendi'den sorulmasını istemiştir. Maarif Nezaretinin cevabi yazısı kendisine ulaştırılmış olan Mehmet Efendi, Muş'ta 550 kuruş maaşla görev yaptığını, 400 kuruş maaşın kendisi ve ailesinin geçimine yetmeyeceğini ve bu nedenle ailesiyle birlikte mağduriyet yaşayacağını belirterek mevcut maaşla tayin olmayı yeniden talep etmiştir. Ancak Maarif Nezareti, Mehmet Efendi'nin maaşında yapılacak değişikliği kabul etmemesi nedeniyle talebi reddetmiştir (BOA. MF. MKT, No. 832, Gömlek No. 42). Talebi reddedilen Mehmet Efendi, Tokat Sancağının Zile Rüşdiyesi muallimi Galip Efendi ile becayiş yoluyla yer değiştirmek istemiştir ancak bu talep de Maarif Nezareti tarafından reddedilmiştir (BOA. MF. İBT, No. 152, Gömlek No. 54).

Görüldüğü üzere, zaten en düşük memur maaşı alan muallimlerden tayin talebinin kabul edilebilmesi karşılığında maaşının azaltılması istenmiştir.

Mehmet Efendi'nin tayin talebinde bulunduğu zamanlarda, Trabzon Vilayetinin Sürmene kazasında ise birinci muallim Mahmut Kamil Efendi'nin olayı vuku bulmaktadır. Sürmene Mutasarrıflığı, birinci muallim Mahmut Kamil Efendi hakkında alınan şikâyetler üzerine görev yerinin birçok defa değiştirildiğini ve en sonunda Sürmene Rüşdiye Mektebine tayin edildiğini, ancak burada da eğitim-öğretim işleriyle ilgilenmek yerine diğer muallimlerle çatışma yaşayarak eğitim-öğretimin aksamasına neden olduğunu Trabzon Maarif Müdürlüğüne bildirmiştir. Bunun üzerine Trabzon Maarif Müdürlüğü bu durumu Maarif Nezaretine bildirerek, Mahmut Kamil Efendi'nin şikâyetler üzerine vilayet dâhilinde 6-7 farklı yere tayin edildiğini ancak şikâyetlerin peyderpey devam etmesi nedeniyle ya birinci muallimin görevine son verilmesini veyahut başka bir mahale tayin edilmesini talep etmiştir. Maarif Nezareti, Mahmut Kamil Efendi'nin Darülmualim-i Rüşdiyeden mezun olması nedeniyle azledilmesinin uygun olmayacağını ancak başka bir vilayete tayin edilmesini uygun bulmuştur (BOA. MF. MKT, No. 887, Gömlek No. 32). Bunun üzerine Meclis-i Kebir-i Maarif, ısrarla tayin talebinde bulunan Mehmet Efendi ile Mahmut Kamil Efendi'nin yer değiştirmesine (BOA. MF. İBT, No. 165, Gömlek No. 78) karar vermiştir. Bu karar üzerine Mehmet Efendi, 10 Aralık 1905 tarihinde Sürmene Rüşdiye Mektebinde göreve başlamıştır (BOA. MF. MKT, No. 887, Gömlek No. 32).

2 Ocak 1906 tarihinde Muş Rüşdiye Mektebinde göreve başlayan Mahmut Kamil Efendi (BOA. MF. MKT, No. 887, Gömlek No. 32), göreve başladıktan kısa süre sonra eğitim-öğretim işleriyle uğraşmak yerine maaş senetleri onaylama işinin neden kendisinden alındığı ile ilgilenmeye başlamıştır. Bu durumu Muş Mutasarrıflığından sormuş ve kendisine cevaben Bitlis Maarif Müdürlüğü'nün Ziraat Bankasına 18 Ağustos 1906 tarihinde verdiği emirle mutemetlik görevinin ikinci muallim olan Yakup Efendi'ye verildiği açıklanmıştır (BOA. MF. MKT, No. 961, Gömlek No. 62). Bunun üzerine Mahmut Kamil Efendi, mutemetlik işlemlerinin birinci muallimlerin görevlerinden biri olduğu gerekçesiyle bu durumu Maarif Nezaretine bildirince Maarif Muhasebe Şubesi, Bitlis Maarif Müdürlüğünden durumun araştırılmasını ve kendilerine bilgi verilmesi emrini vermiştir. Bitlis Maarif Müdürlüğü yaptığı araştırma neticesinde, Mahmut Kamil Efendi'nin Muş'ta göreve başladığı andan itibaren diğer muallimlerle çatışma haline girdiğini ve ibtidai muallimlerinin maaşlarını zamanında ödemediği gerekçesiyle mutemetlik işlemlerinin kendisinden alındığını Maarif Nezaretine açıklamıştır (BOA. MF. MKT, No. 961, Gömlek No. 62). Mahmut Kamil Efendi'nin Trabzon'daki uygunsuz hareketlerini, Muş Rüşdiye Mektebinde de devam ettirdiği görülmektedir.

Mahmut Kamil Efendi, 5 Kasım 1906 tarihinde tayin istemiş fakat Kamil Efendi'nin sınıfına uygun açık rüşdiye birinci muallimlik bulunmadığından naklinin yapılamayacağı bildirilmiştir (BOA. MF. İBT, No. 182, Gömlek No. 106). Fakat tayin talebi reddedilen Mahmut Kamil Efendi, 27 Kasım 1906 tarihinde yeniden tayin dilekçesi yazmış ve Maarif Nezaretine göndermiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti, 500 kuruş maaşla birinci muallim olarak Cizre Rüşdiye Mektebine tayin etmiştir (BOA. MF. MKT, No. 939, Gömlek No. 59).

Aynı tarihlerde Bayezid Rüşdiyesi muallimi Mehmet Feyzullah Efendi, Erzurum'un havası ve suyundan hastalandığını, daha ılıman bir yer olan Sivas Vilayeti dâhilinde bulunan rüşdiye mekteplerinden birine tayin olmayı istediğini Maarif Nezaretine bildirmiştir (BOA. MF. MKT, No. 1020, Gömlek No. 29; BOA. MF. İBT, No. 192, Gömlek No. 30). Ayrıca Mehmet Feyzullah Efendi, hastalandığına dair doktor raporu almış ve bu raporu Maarif Nezaretine yazmış olduğu dilekçeye eklemiştir. Ancak Maarif Nezareti, Sivas'ta münhal bulunan bir birinci muallimlik bulunmadığı gerekçesiyle kendisini 500 kuruş maaşla Muş Rüşdiyesine tayin etmiştir (BOA. MF. MKT, No. 1020, Gömlek No. 29).

Muş gibi Dersaadete uzak, coğrafi ve iklimi zor olan bölgelere muallim bulmak oldukça zor olmuştur. Genel itibarıyla bu zorlu bölgeler ya tercih edilmemiş ya da tayin edilmiş olan muallimler başka bölgelere tayin edilmeyi talep etmişlerdir. Nitekim Muş Rüşdiye Mektebi, Dersaadete uzak olması nedeniyle Maarif Nezareti tarafından görevlendirilen birinci muallimler daha göreve başlamadan başka yere tayin olmayı talep etmişlerdir. Şöyle ki, Mehmet Feyzullah Efendi'nin mektepten hangi tarihte ayrıldığı tespit edilememekle birlikte, yerine Darülmualimin Rüşdiye mezunu Mehmet Müştak Efendi görevlendirilmiştir. Ancak Müştak Efendi, henüz Muş Rüşdiye Mektebinde göreve başlamadan Erzurum'da bulunan Hıms Rüşdiyesine tayin olmayı talep etmiştir (BOA. MF. İBT, No. 201, Gömlek

No. 23). Muhtemelen Müştak Efendi'nin tayin talebi kabul edilmiştir. Çünkü aynı yılda Muş Rüşdiye Mektebine İsmail Hakkı Efendi birinci muallim olarak görevlendirilmiştir. Yine İsmail Hakkı Efendi de henüz işe başlamadan Malkara'da bulunan rüşdiye mektebine tayin olmuştur (BOA. MF. MKT, No. 1083, Gömlek No. 24). Benzer şekilde birinci muallim olarak görevlendirilen Mehmet Efendi, hastalığından dolayı görev yerine gidemeyeceğini belirterek istifa etmiş ve Muş Rüşdiye Mektebi birinci muallimlik kadrosu münhal kalmaya devam etmiştir (BOA. MF. MKT, No. 1034, Gömlek No. 49).

Muş Rüşdiye Mektebine görevlendirilen birinci muallimler göreve başlamayınca Selanik'te bulunan Temurhisar Rüşdiyesi birinci muallimi Ali Efendi bu göreve tayin olmayı talep etmiştir. Talep üzerine Maarif Nezareti Ali Efendi'nin talebini kabul etmiş ve gerekli işlemler tamamlandıktan sonra Ali Efendi Muş Rüşdiyesinde birinci muallim olarak görevine başlamıştır (BOA. MF. MKT, No. 1137, Gömlek No. 28).

Yukarıda belirtildiği üzere, mektebin öğrenci sayısı artınca muallim sayısı da artırılmaya çalışılmıştır. Mektebin öğrenci sayısı 90'ı aşınca mektebe üçüncü muallimin atanması için girişimlerde bulunulmuştur. Yine mali sorunlardan dolayı "pratik bir yol!" bulmaya çalışan Maarif Nezareti, Bitlis Rüşdiye Mektebinin öğrenci sayısının az olması nedeniyle mektebin üçüncü muallimlik kadrosunu kaldırmış ve buradan elde edilen tahsisatı Muş Rüşdiye Mektebine nakletmiştir. Nakil üzerine elde edilmiş olan 150 kuruşla, medrese tahsilli Mehmet Hamdi Efendi üçüncü muallim olarak mektebe tayin edilmiştir. Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Mehmet Hamdi Efendi'nin evrakları onaylanmak üzere Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti Hamdi Efendi'nin muallimliğini onaylamıştır (BOA. MF. MKT, No. 491, Gömlek No. 47). Göreve başladıktan iki yıl sonra Hamdi Efendi'nin uhdesine Hat Muallimliği de verilmiştir. Bunun üzerine, Maarif Nezareti tarafından Hamdi Efendi'nin Rika Hattı numunesinin gönderilmesi istenmiştir (BOA. MF. İBT, No. 117, Gömlek No. 134). Muallim azlığından dolayı göreve gelen muallimlere birden fazla görev verildiği anlaşılmaktadır.

Mektep, aktif olduğu sürede Birinci Muallim, İkinci Muallim ve Üçüncü Muallim ile eğitim-öğretime devam etmiştir. Bu muallimlerin yanında mektebe öğrencilerin yazı derslerini tedris edecek yazı muallimleri de tayin edilmiştir. Mektebin ilk tespit edilen yazı muallimi 1874 yılında 90 kuruş maaşla görevinin başında olan İzzet Efendi'dir (BOA. MF. İBT, No. 4, Gömlek No. 82; BOA. MF. İBT, No. 4, Gömlek No. 17). 12 Haziran 1875 tarihinde İzzet Efendi görevinden istifa edince yerine Rüşdi Efendi tayin edilmiştir (BOA. MF. MKT, No. 31, Gömlek No. 62). İzzet Efendi'den sonra 1888-1892 yılları arasında (BOA. MF. MKT, No. 101, Gömlek No. 46) bu göreve Yahya Efendi tayin edilmiştir (Salname-i Vilayet-i Bitlis H. 1310/1892, ek kısmı). Yahya Efendi'den sonra 1898-1903 yılları arasında bulunan Bitlis Vilayet Salnamesi ve Maarif Salnamesi kayıtlarına göre mektebin yazı muallimliğini Şemseddin Efendi yerine getirdiği ifade edilmiştir (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye H. 1316/1898, s. 948; H. 1317/1899, s. 1048; H. 1318/1900, s. 1162; H. 1319/1901, s. 452; H. 1321/1903, s. 394; Salname-i Vilayet-i Bitlis H. 1316/1898, s. 187; H. 1317/1899, s. 161; H. 1318/1900, s. 163).

1.3. Mektepte Okutulan Dersler ve Talebe Durumu

Bütün finansman ve personel eksikliği gibi sorunlara rağmen mektep varlığını devam ettirmiş ve özellikle 1890 yılından itibaren eğitim-öğretim kalitesi artmaya başlamıştır. Mektebin gelişimi hakkındaki bilgilerin takibi Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen devam ve devamsızlık durumunu bildiren istatistik cetvellerinden yapılabilmektedir (BOA. MF. İBT, No. 1331, Gömlek No. 12; BOA. MF. İBT, No. 156, Gömlek No. 15).

YIL		1894		1901	1904	
AY		Mart, Nisan Mayıs	Eylül Teşrinievvel Teşrinisani	Kanunievvel Kanunisani Şubat	Mart, Nisan Mayıs	Kanunievvel Kanunisani Şubat
SINIF	Birinci Sınıf	43-43-43	12-15-23	25-28-23	20-21-24	39-38-37
	İkinci Sınıf	20-20-20	37-31-31	28-28-28	19-19-19	14-14-14
	Üçüncü Sınıf	8-8-8	16-12-11	19-19-23	21-20-21	15-15-15

	Dördüncü Sınıf	-	7-5-4	19-19-18	18-19-19	-
TOPLAM		71	72-63-69	91-94-105	78-79-83	68-67-66

Tablo 1: 1894 ve 1901 yılları arası Muş Rüşdiye Mektebinin yıllara ve aylara göre öğrenci durumu (BOA. MF. İBT, No. 38, Gömlek No. 45; BOA. MF. İBT, No. 43, Gömlek No. 30; BOA. MF. İBT, No. 114, Gömlek No. 29; BOA. MF. İBT, No. 155, Gömlek No. 57; BOA. MF. İBT, No. 162, Gömlek No. 28).

Tablo 1’de görüldüğü üzere aylara ve yıllara göre öğrenci mevcudu değişmektedir. 1894 yılından itibaren ortalama olarak mektebin öğrenci sayısı artmıştır. 1901 yılında mektebin öğrenci sayısı Şubat ayında 105 sayısına ulaşmış ve bu sayı Muş Rüşdiye Mektebinde tespit edilebilen en yüksek talebe sayısı olmuştur. 1901 yılından itibaren yeniden öğrenci sayısında düşüşler başladığı görülmekle birlikte bu sayı en son 66’ya kadar düşmektedir.

Yine mektebin gelişimi hakkındaki bilgilerin takibini Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen imtihan cetvellerinden yapabilmekle birlikte, mektebin kaç sınıftan ibaret olduğu, sınıflarda görülen dersler, sınıflarda mevcut öğrenci sayısı, kaç öğrencinin sınavlara dâhil olduğu, kaç öğrencinin terfi ettiği ve kaç öğrencinin şهادetname aldığı hakkında detaylı bilgiler elde edilmektedir.

Sınıflar	Okutulmuş Dersler	Öğrenci Durumu			
		Sınıf Mevcudu	Sınava Katılan	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
Birinci Sınıf	Tecvidli Kuran-ı Kerim, Hesab, Coğrafya, Sarfı Osmanî, İlmî Ahlak, Arabî, İlmî Hal, Kıraat, Hüsn-i Ahlak, İmla ve Hüsn-i Hat	31	29	28	3
İkinci Sınıf	Tecvidli Kuran-ı Kerim, Ulum-u Diniye, Coğrafya, Sarfı Osmanî, İlm-i Ahlak, Hüsn-i Ahlak, Arabî, Farsî, İlmî Hesab, Tarih, Kıraat, Ziraat, İmla ve Hüsn-i Hat	17	12	12	5
Üçüncü Sınıf	Tecvidli Kuran-ı Kerim, Ulum-u Diniye, Sarfı Osmanî, Kıraat, Arabî, Farsî, Ziraat, İmla, Hüsn-i Hat, İlmî Hesab, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hıfzı Sıhha, İlmî Ahlak, Hüsn-i Ahlak	21	20	20	1

Tablo 2: Mektebin 9 Kasım 1909 (27 Teşrinievvel 1325) tarihli 1908-1909 yıllarına ait imtihan cetveli (BOA. MF. İBT, No. 249, Gömlek No. 21).

Tablo 2 incelendiğinde, 1908-1909 ders dönemine ait öğrenci mevcudu toplamda 69 olarak görülmektedir. Toplam 3 sınıfta sınava katılan 61 öğrenci olmuş ve sınava katılanların 60’ı terfi etmiştir. Okuldan 20 öğrenci mezun olmuştur. Yalnızca 8 öğrenci sınıf tekrarına kalmıştır. Bu istatistikler incelendiğinde mektebin istenilen seviyeye ulaştığı tespit edilebilmektedir.

1892 yılında rüşdiye mekteplerinin idadi mektepleriyle birleştirilmesi ve rüşdiye mekteplerinin öğrenim süresinin 3 yıla indirilmesi kararı alınmıştır. Bu karar ile birlikte rüşdiyelerdeki ders programları yeniden ele alınmış ve daha önceki yıllara oranla din ve ahlak derslerinin sayısının artırılarak rüşdiye programlarına İslami ve milli bir karakter verileceği kararlaştırılmıştır (Kodaman, 1999, s. 112). Netice itibarıyla Tablo 2 incelendiğinde program dâhilinde ahlak derslerinin rüşdiye ders programına eklendiği tespit edilebilmektedir.

1871 yılından 1909 yılına kadar aktif olduğu tespit edilen Muş Rüşdiye Mektebinin maarif salnamesi, Bitlis vilayet salnamesi, Erzurum vilayet salnamesi, Osmanlı devlet salnamesi ve arşiv kaynakları temel alınarak personel ve öğrenci sayıları incelendiğinde; mektep 1871 yılından 1893 yılına kadar ikinci muallim ile idare olmuştur. Belirtilen tarih aralığında ikinci muallim olarak görev yaptığı tespit edilenler sırasıyla; Hacı Tayyip Efendi, Abdurrahman Efendi, Mehmet Efendi, Mehmet Zeki Efendi olmuştur. Yazı muallimi olarak tespit edilenler sırasıyla; İzzet Efendi, Yahya Efendi ve Yahya Naci Efendi olmuştur. Hademe olarak tespit edilenler; sırasıyla Hüseyin Efendi, İsmail Efendi ve Abdurrahman

Efendi olmuştur. Yine belirtilen bu tarih aralığında ortalama öğrenci sayısı 40'tır. Yine salnameler ve arşiv kayıtları incelendiğinde 1877-1880 arasında hiçbir verinin tespit edilemediği görülmüştür. Çünkü 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle bu tarihe ait bilgiler salnamelere aktarılmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca 1883 yılından 1891 yılına kadar olan dönemde de mektebin müstahdem kadrosu ile ilgili bir tespite ulaşılamamıştır (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1288/1871, s. 146; H. 1289/1872, s. 239; H. 1290/1873, s. 212; H. 1291/1874, s. 218; H. 1292/1875, s. 157; H. 1293/1876, s. 160; H. 1294/1877, s. 536; H. 1295/1878, s. 433; H. 1296/1879, s.175; H. 1297/1880, s.238; H. 1298/1881, s.283; H. 1299/1882, s.276; H. 1300/1883, s.212; H. 1301/1884, s.397; H. 1302/1885, s.419; H. 1303/1886, s.337; Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1288/1871, s.134; H.1289/1872, s.134; H.1290/1873, s.128; H.1291/1874, s.128; H.1292/1875, s.132; H.1293/1876, s.134; BOA. MF. İBT, No. 4, Gömlek No. 17; BOA. MF. İBT, No. 4, Gömlek No. 82; BOA. MF. MKT, No. 31, Gömlek No. 62;).

Yine mektebin 1893 yılından kapanış tarihi olan 1909 yılına kadar olan dönem ele alındığında; 1893 yılından sonra mektebin öğrenci sayısının artmasına bağlı olarak birinci muallim tayin edilmiştir. Mektepte en uzun görevde kalan birinci muallim 11 yıl ile Mustafa Sırrı Efendi olmuştur. Mustafa Sırrı Efendi'den sonraki muallim-i evveller sırasıyla Mehmet Hilmi Efendi, Mahmut Kamil Efendi, Mehmet Feyzullah Efendi ve Ali Efendi olmuştur. 1899 yılından sonra mektebin muallim kadrosunda birinci muallim, ikinci muallim ve üçüncü muallim bulunmaktadır. 1893 yılından 1909 yılına kadar mektepte ikinci muallim olarak tespit edilenler sırasıyla; Aziz Efendi, Kamil Efendi ve Yakup Efendi olmuştur. Üçüncü muallim olarak tespit edilenler sırasıyla; Şemseddin Efendi ve Mehmet Hamdi Efendi olmuştur. Yazı muallimi olarak tespit edilenler sırasıyla; Yahya Naci Efendi, Şemseddin Efendi, Mehmet Şükrü Efendi ve Hamdi Efendi olmuştur. Hademe olarak tespit edilenler sırasıyla; Halil Efendi, Ömer Efendi ve Cezayir Ağa olmuştur. Mektep ilk açıldığı yıllarda, yukarıda açıklandığı üzere öğrenci sayısı ortalama 40 olurken, 1890 yıllarında ibtidai mekteplerinin açılmasından sonra rüşdiye mekteplerine gidebilecek öğrenci sayısı artmış ve buna bağlı olarak Muş Rüşdiye Mektebinin öğrenci sayısı artmaya başlamıştır. Mektepte ortalama öğrenci sayısı 78 olurken, mektepte 105 adet öğrenci ile tespit edilen en yüksek öğrenci sayısı 1901 yılına da gerçekleşmiştir (Salname-i Vilayet-i Bitlis H. 1316/1898, s. 187; H. 1317/1899, s. 161; H. 1318/1900, s. 163; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye H. 1316/1898, s. 948-1048; H. 1318/1900, s. 1162; H. 1319/1901, s. 452; H. 1321/1903, s. 394; Alkan, 2000, s. 237; BOA. MF. MKT, No. 491, Gömlek No. 47; BOA. MF. MKT, No. 329, Gömlek No. 11; BOA. MF. MKT, No. 173, Gömlek No. 1; BOA. MF. İBT, No. 38, Gömlek No. 45; BOA. MF. İBT, No. 43, Gömlek No. 30; BOA. MF. MKT, No. 264, Gömlek No. 9; BOA. MF. MKT, No. 308, Gömlek No. 34; BOA. MF. MKT, No. 349, Gömlek No. 21; BOA. MF. MKT, No. 413, Gömlek No. 61; BOA. MF. MKT, No. 977, Gömlek No. 33; BOA. MF. İBT, No. 114, Gömlek No. 29; BOA. MF. MKT, No. 645, Gömlek No. 35; BOA. MF. MKT, No. 610, Gömlek No. 67; BOA. MF. İBT, No. 117, Gömlek No. 134; BOA. MF. İBT, No. 119, Gömlek No. 117; BOA. MF. MKT, No. 783, Gömlek No. 66; BOA. MF. MKT, No. 762, Gömlek No. 72; BOA. MF. İBT, No. 155, Gömlek No. 57; BOA. MF. İBT, No. 162, Gömlek No. 28; BOA. MF. MKT, No. 896, Gömlek No. 51; BOA. MF. MKT, No. 832, Gömlek No. 42; BOA. MF. MKT, No. 964, Gömlek No. 73; BOA. MF. İBT, No. 173, Gömlek No. 91; BOA. MF. MKT, No. 961, Gömlek No. 62; BOA. MF. MKT, No. 939, Gömlek No. 59; BOA. MF. MKT, No. 977, Gömlek No. 16; BOA. MF. MKT, No. 101, Gömlek No. 46; BOA. MF. İBT, No. 192, Gömlek No. 60; BOA. MF. MKT, No. 1066, Gömlek No. 56; BOA. MF. MKT, No. 1020, Gömlek No. 29; BOA. MF. İBT, No. 215, Gömlek No. 63; BOA. MF. MKT, No. 1137, Gömlek No. 28; BOA. MF. MKT, No. 1112, Gömlek No. 25; BOA. MF. İBT, No. 249, Gömlek No. 21; BOA. MF. İBT, No. 394, Gömlek No. 24).

Muş Mülki Rüşdiye Mektebinden mezun olan öğrenciler eğer tahsillerine devam etmek isterlerse Erzurum ve Mamuratülaziz idadilerine ücretsiz okutulmak üzere gönderilmişlerdir. Ancak genel olarak gönderilen talebeler idadilere kabul edilmemiştir. Örneğin, 1898 yılında, Bitlis Vilayetinden Maarif Nezaretine yazılan mazbata ile mektepten mezun olmuş olan iki talebenin Mamuratülaziz veya Erzurum vilayetlerinde bulunan idadi mekteplerinden herhangi birine ücretsiz olarak kayıt edilmesi talep edilmiştir. Fakat Maarif Nezareti, Mamuratülaziz vilayetinde bulunan idadi mektebinin gündüzlü okula dönüşeceği ve Erzurum vilayetinde bulunan idadi mektebinin ise öğrenci kabul edebilecek durumda olmaması nedeniyle bu talebin yerine getirilemeyeceği açıklanmıştır (BOA. MF. MKT, No. 419, Gömlek No. 20). Devletin içinde bulunduğu finansal sıkıntılar nedeniyle ilk etapta her vilayette idadi mektepleri açılmamıştır. Bu nedenle idadi bulunmayan yerlerdeki öğrencilerin eğitim-öğretime devam etmek istemesi çok zor şartlarda gerçekleşmiş veya gerçekleşmemiştir.

Mekteplerde eğitim-öğretimin kalitesini belirleyen yegâne unsurlar olan muallim ve talebe gayretinin yanında ders materyalleri de önemli bir faktördür. Taşrada mekteplerin ihtiyaç duyduğu araç-gereçlerin temin edilebilmesi için 1872 yılında Maarif Kütüphanesi kurulmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti dâhilinde bulunan vilayet ve sancaklarda eğitim ve öğretim yapan rüşdiye mekteplerinin ihtiyaçları olan ders materyalleri genel itibarıyla posta yoluyla Dersaadetten (Maarif Kütüphanesinden) gönderilmişlerdir (Ata, 2009, s. 29-31). Bu kapsamda, 1872, 1873 ve 1874 yıllarında Muş Rüşdiye Mektebinde talep edilen eğitim materyallerinin sandık içerisinde vapura teslim edildiği açıklanmıştır (BOA. MF. MKT, No. 9, Gömlek No. 4; BOA. MF. MKT, No. 9, Gömlek No. 29; BOA. MF. İBT, No. 4, Gömlek No. 111). 1872 yılında Muş Rüşdiye Mektebi talebeleri için istenilmiş kitapların postaya teslim edildiği Erzurum Vilayetine bildirilmiştir. Bu tarihte istenilen kitapların isimleri şunlardır: 2 Talim-i Farisi, 2 Maksud, 2 Avamil, 2 Kavaid-i Farisi, 1 Muhtasar-ı Neşait, 1 Hesab Risalesi ve 1 Coğrafya Risalesi olmak üzere toplamda 13 adet kitap gönderilmiştir (BOA. MF. İBT, No. 2, Gömlek No. 66). Yine mezkûr tarihte Maarif Kütüphanesinde mevcut bulunan kitapların Muş Rüşdiye Mektebine gönderildiği belirtilmiş olup, gönderilmiş olan kitaplar ve miktarları şu şekilde açıklanmıştır: 25 Talim-i Farisi, 25 Maksud, 25 Avamil, 25 Kavaid-i Farisi, 25 Siyer'ül Kalam ve 25 Hesab Risalesi olmak üzere toplamda 175 adet kitap gönderilmiştir (BOA. MF. İBT, No. 3, Gömlek No. 90). 1874 yılında ise gönderilmiş olan kitaplar şu şekilde açıklanmıştır: 10 İzhar, 10 Gülistan, 10 Hesab ve 10 Tarih-i Osmanî olmak üzere toplamda 40 adet kitap gönderilmiştir (BOA. MF. İBT, No. 4, Gömlek No. 22). 1888 yılında Dersaadetten posta yoluyla Muş Rüşdiye Mektebine gönderilmiş olan kitapların adetleri ve isimleri arşiv belgesinde tek tek açıklanmıştır (BOA. MF. MKT, No. 103, Gömlek No. 26):

Adet	Kitap İsmi
40	Dürr-i Yekta
30	Medhal-i Kavaid
4	Vezaif-i Etfal
60	Emsile-i Cedide
60	Talim-i Farisi
60	Bina
60	Maksud
60	Avamil
40	Kavaid-i Samiye
40	Haritalı Muhtasar Coğrafya
60	Hakayık'ul Beyan
30	Gülistan
40	İzhar
30	Miyar'ül Kalam
60	Risale-i Ahlak
Toplam: 674	

Tablo 3: 1888 yılında Dersaadetten posta yoluyla Muş Rüşdiye Mektebine gönderilen kitaplar

1890'larda Maarif Nezareti, idadilerin yaygınlaştırılması kararı almış ve bununla ilgili çalışmalar başlatmıştır. İdadiler yeni gözde maarif kurumları olurken rüşdiyelerin varlığının tartışıldığı bir ortamda maarif komisyonu toplanmış ve rüşdiyelerle ilgili bazı kararlar almıştır. Komisyonun almış olduğu kararlar; rüşdiyelerin tahsilinin iki yıla indirilmesi, idadisi bulunan yerlerin rüşdiyelerinin idadilerle birleştirilmesi, talebesi az olan rüşdiyelerin ibtidai okuluna çevrilmesi ve bundan sonra yapılacak ibtidai binalarının rüşdiye sınıflarını da içermesi kararı alınmıştır (Kodaman, 1999, s. 107). Bu karardan sonra yeni idadi mektepleri açılmaya çalışılırken küçük yerlerde bulunan rüşdiyeler kapatılarak idadiye

dönüştürme çalışmaları başlamıştır. Bu kapsamda 1870 yılından itibaren gelişerek 1909 yılına kadar varlığını sürdüren Muş Rüşdiye Mektebi, Bitlis Valisi tarafından Maarif Nezaretine gönderilmiş olan 20 Şubat 1910 (7 Şubat 1325) tarihli yazı ile Bitlis, Muş ve Siirt rüşdiye mekteplerinin kapatılarak idadiye dönüştürülmeleri talep edilmiştir. Bunun üzerine 1910 yılında Maarif Nezaretinin almış olduğu kararla idadiye dönüştürülmüştür. Maarif Nezareti kararında, Mersin, Eskişehir, Gümüşhane, Taşlıca, Nevşehir, Zor, Basra, Bitlis, Muş, Siverek, Karahisar-ı Şarki ve Debre Rüşdiye mekteplerinin idadiye dönüştürülerek yeni muallimler alınması, mevcut muallim ve diğer görevlilerin sair rüşdiyelere nakillerine karar vererek mezkûr isimleri sayılan rüşdiyelerin kapatılmasına ve mezkûr kazalarda idadi mektebi açılmasına karar vermiştir (BOA. MF. İBT, No. 284, Gömlek No. 69). 1911 yılına gelindiğinde, Muş Rüşdiye Mektebinin kapatıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü mezkûr yıla ait bir arşiv belgesinde Bitlis ve Muş İdadileri için muallim araştırıldığı açıklanmıştır (BOA. MF. İBT, No. 308, Gömlek No. 4).

Sonuç

Osmanlı Devletinde sıbyan mektepleri ve medreseler bozulmaya başlayınca vilayet ve taşralarda devlet tarafından açılan ilk eğitim kurumu rüşdiyeler olmuştur. Modern sivil okulların ilk örnekleri olan rüşdiyeler, belli bir süreden sonra buldukları yörenin entelektüel hayatının merkezi konumuna gelmişlerdir. Bu doğrultuda, 1862 yılında açılması için çalışmalara başlanan fakat 1870 yılında eğitim-öğretime başlayan Muş Rüşdiye Mektebi de bulunmaktadır. Bölge halkı tarafından toplanan yardımlarla açılan mektebin kalitesi gün geçtikçe ilerleyerek öğrenci sayısında büyük bir artış olmuştur. Muş Sancağında açılmış olan bu rüşdiye mektebi ile birlikte ibtidai ve sıbyan mekteplerinden mezun olan öğrenciler buldukları şehirde eğitim öğretime devam etme şansı elde etmişlerdir. Her ne kadar devletin içinde bulunduğu finansal sorunlar ele alınan dönemde devam etmiş ise de yöre ahalisinin yardımlarıyla okul 1909'a kadar varlığını devam ettirebilmiştir. Ancak 1871 yılından itibaren gelişerek 1909 yılına kadar varlığını sürdüren Muş Rüşdiye Mektebi, 1910 yılında Maarif Nezaretinin almış olduğu kararla idadiye dönüştürülmüştür.

Anadolu'nun ücra yerlerinden biri olan Muş, Dersaadete uzak olmasından dolayı Osmanlı eğitim tarih alan yazımına katkı sağlamanın yanında, eğitim alanında dikkat çekici verileri de göz önüne sermektedir. Nitekim bu veriler arasında dikkat çeken hususlardan biri ise, Muş Sancağında ibtidai mektepleri açılmadan bir rüşdiye mektebinin açılmasıdır. Netice itibariyle ibtidai mektebi mezunu öğrenci olmadığından ilk zamanlarda Muş Rüşdiye Mektebine öğrenci bulmak zor olmuştur. Yaşanan bu durumdan dolayı mektebin açılış tarihinden 1893 yılına kadar öğrenci mevcudu ortalama 35-40 arasında kalmıştır. 1890'lardan itibaren, Muş dâhilinde, ibtidai mektep sayısında artış olunca, doğru orantılı olarak Muş Rüşdiye Mektebindeki öğrenci sayısı da artmaya başlamıştır. Belirtilen tarihten sonra mektebin öğrenci mevcudu ortalama 80-90 arasına yükselmiştir. Öğrenci sayısında artış gerçekleşince, buna paralel olarak mektebe bir birinci muallim atanmış ve mektebin eğitim kalitesi yavaş yavaş yükselmeye başlamıştır. Öğrenci sayısının artmasıyla beraber mektepte görev alan muallim sayıları da artmış olup, Birinci Muallim, İkinci Muallim, Üçüncü Muallim ve Yazı Muallimi ile idare olunmaya başlanmıştır.

Muş Rüşdiye Mektebi tarihinin dikkat çeken diğer hususları arasında (ki bu durum hemen hemen ülkenin diğer rüşdiye mektepleri için de geçerlidir): Mektebin vekil muallimlerle idare edilmeye çalışılması, ülkenin finansal açıdan darboğazda olması, finansal açıdan zayıf olma durumu neticesinde başka bir yerdeki okulun/sınıfın kapatılarak kapatılan okuldan elde edilen gelirin açılması planlanan yere/okula/sınıfa aktarılması, muallim maaşlarının az olması, muallim maaşlarının az olmasından kaynaklı muallimlerin başka asil görevler yapması şeklinde sıralanabilir. Yine Muş'un başkente uzak olması nedeniyle mektebe birinci muallim bulmakta zorlanılmıştır. Darülmuaallim-i Rüşdiye mezunu muallim bulunamayınca paradoksal bir biçimde modern eğitim vermesi için geleneksel eğitim almış olan medrese çıkışlı muallimler görevlendirilmiştir. Yine Muş Rüşdiyesinden mezun olmuş olan öğrenciler eğitim ve öğretime devam etmek istediklerinde, okuyabilecekleri bir idadi mektebi bulamamışlardır. Mezun olan öğrenciler için her ne kadar diğer vilayetlerde bulunan idadi mektepleri bulunmuş ise de, bu idadi mektepleri çeşitli mazeretlerle öğrencileri okula kayıt etmemişlerdir. Bu ve bunlar gibi birçok tespit edilebilen sorunlar/problemler nedeniyle Muş Rüşdiye Mektebinde eğitim ve öğretimin istenilen seviyeye ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Muş Sancağında dikkat çeken bir diğer husus ise, 1870 gibi erken bir tarihte modern anlamda bir rüşdiye açılmış olmasına rağmen, Muş Sancağının önemli kazaları olan Sason, Malazgirt, Varto ve Bulanık gibi yerlerde 1910 yılına kadar modern anlamda bir rüşdiye mektebi açılmamıştır. Belirtilen tarihten sonra adı zikredilen kazalarda birer rüşdiye mektebi açılmış ise de bu mekteplerin varlığı Birinci Dünya Savaşı nedeniyle 1914 yılına kadar devam edebildiği tespit edilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, Osmanlı Arşivi, *Dâhiliye İdare Defterleri [DH. İD]*. No. 26, Gömlek No. 17. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 671, Gömlek No. 81. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 101, Gömlek No. 46. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 1010, Gömlek No. 30. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 1020, Gömlek No. 29. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 1034, Gömlek No. 49. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 1045, Gömlek No. 14. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 1066, Gömlek No. 56. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 1083, Gömlek No. 24. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 1112, Gömlek No. 25. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 1137, Gömlek No. 28. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 168, Gömlek No. 77. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 173, Gömlek No. 1. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 264, Gömlek No. 9. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 3, Gömlek No. 77. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 308, Gömlek No. 34. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 31, Gömlek No. 62. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 329, Gömlek No. 11. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 349, Gömlek No. 21. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 413, Gömlek No. 61. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 419, Gömlek No. 20. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 491, Gömlek No. 47. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 584, Gömlek No. 33. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 597, Gömlek No. 10. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 610, Gömlek No. 67. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 645, Gömlek No. 35. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 672, Gömlek No. 9. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 754, Gömlek No. 3. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 762, Gömlek No. 72. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 783, Gömlek No. 66. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 809, Gömlek No. 16. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 832, Gömlek No. 42. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 887, Gömlek No. 32. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 896, Gömlek No. 51. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 9, Gömlek No. 29. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 9, Gömlek No. 4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 939, Gömlek No. 59. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 961, Gömlek No. 62. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 964, Gömlek No. 73. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 977, Gömlek No. 16. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri* [BOA, MF. MKT]. No. 977, Gömlek No. 33. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Mektupî Defterleri [BOA, MF. MKT]*. No. 103, Gömlek No. 26. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ Defterleri [MVL]*. No. 640, Gömlek No. 38. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 43, Gömlek No. 30. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 114, Gömlek No. 29. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 117, Gömlek No. 134. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 119, Gömlek No. 117. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 1331, Gömlek No. 12. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 152, Gömlek No. 54. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 155, Gömlek No. 57. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 156, Gömlek No.15. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 161, Gömlek No. 5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 162, Gömlek No. 28. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 165, Gömlek No. 78. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 173, Gömlek No. 91. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 182, Gömlek No. 106. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 192, Gömlek No. 30. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 192, Gömlek No. 60. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 2, Gömlek No. 66. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 201, Gömlek No. 23. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 215, Gömlek No. 63. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 249, Gömlek No. 21. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî Defterleri [MF. İBT]*. No. 284, Gömlek No. 69. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 3, Gömlek No. 90. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 308, Gömlek No. 4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 38, Gömlek No. 45. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 394, Gömlek No. 24. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 4, Gömlek No. 17. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 4, Gömlek No. 22. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 4, Gömlek No. 82. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 43, Gömlek No. 30. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No. 58, Gömlek No.5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi Defterleri [MF. İBT]*. No.4, Gömlek No. 111. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

Salnameler

Erzurum Vilayet Salnamesi (H. 1288/1871). Erzurum Vilayeti Matbası.

Erzurum Vilayet Salnamesi (H. 1289/1872). Erzurum Vilayeti Matbası.

Erzurum Vilayet Salnamesi (H. 1290/1873).Erzurum Vilayeti Matbası.

Erzurum Vilayet Salnamesi (H. 1291/1874). Erzurum Vilayeti Matbası.

Erzurum Vilayet Salnamesi (H. 1292/1875). Erzurum Vilayeti Matbası.

Erzurum Vilayet Salnamesi (H. 1293/1876), Erzurum Vilayeti Matbası.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1288/1871). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1289/1872). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1290/1873). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1291/1874). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1292/1875). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1293/1876). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1294/1877). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1295/1878). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1296/1879). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1297/1880)ç Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1298/1881), Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1299/1882). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1300/1881). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (H. 1301/1882). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* (H. 1302/1883) Darü't-Tıbaatü'l-Amire.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* (H. 1303/1884). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* (H. 1304/1885), Darü't-Tıbaatü'l-Amire.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* (H. 1305/1886). Darü't-Tıbaatü'l-Amire.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye* (H. 1316/1898). Matbaa-i Amire.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye* (H. 1317/1899). Matbaa-i Amire.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye* (H. 1318/1900). Matbaa-i Amire.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye* (H. 1319/1901). Matbaa-i Amire.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye* (H. 1321/1903). Matbaa-i Amire.
- Salname-i Vilayet-i Bitlis* (H. 1310/1892). Bitlis Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Bitlis* (H. 1316/1898). Bitlis Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Bitlis* (H. 1317/1899). Bitlis Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Bitlis* (H. 1318/1900). Bitlis Vilayet Matbaası.

Diğer Kaynaklar

- Akyüz, Y. (1999). *Türk eğitim tarihi (başlangıçtan 1999'a)*. Alfa Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde eğitim istatistikleri (1839-1924)*. C.6. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Altınova Ş. A. (2018). *Osmanlı Devleti'nde rüşdiye mektepleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ata, B. (2009). Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir ders araç ve gereçleri lojistik merkezi: maarif kütüphanesi (1872-1895). *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 27-36.
- Bilim, C. Y. (1998). *Tanzimat Devri'nde Türk eğitiminde çağdaşlaşma (1839-1876)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Cuinet, V. (1891). *La Turquie d'asie*. (Asya Türkiye'si). Paris: Leroux.
- Demirel, M. (2002). Türk eğitiminin modernleşmesinde rüşdiye mektepleri. *Türkler*. (C.15, ss. 44-60). Yeni Türkiye Yayınları.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Önder, M. (2012). *Türk eğitim tarihi*. (2. Baskı). Sistem Ofset Yayınları.
- Öztürk, C. (2003). Rüşdiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C.35, ss. 300-303). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Sayılan, H. (2007). *Muş ilinde kültür turizmi potansiyelinin coğrafi yönden değerlendirilmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Somel, S. A. (2015). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-1908)*. İletişim Yayınları.
- Yıldız, H. (2016). Osmanlı döneminde Üsküdar'da açılan ilk sivil modern okul: Üsküdar merkez rüşdiye mektebi. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*. İstanbul. Türkiye.
- Yıldız, H. (2018). Tarih ve Kültür Bağlamında Muş. *Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (s. 1025-1039) içinde. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. 10-12 Mayıs. Ankara. Türkiye.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Mehmet Emin GENLİ

Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Yazar bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisinin bulunmadığını, herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Beyanı / Ethical Statement: Yazar bu makalede “Etik Kurul İzni”ne gerek olmadığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür / Support and Thanks: Yazar bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmadığını beyan etmiştir.

Yayımlanan makalede araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)’nin editör ve yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.